

Szabó T. Attila

Váradi Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* (1577 k.) tükrében

Szegedi Fraxinus Gáspár (1525k–1563) halálának 450.
Váradi Lencsés György (1530–1593) halálának 420.
és a
XVI. századi magyar orvosi könyv első kiadásának
70. évfordulójára¹

ELŐJÁRÓBAN AZ INDÍTÉKOKRÓL Pályám elején két évtizedet töltöttem a „csak” 1065-ben alapított egykori Kolozsmonostori Apátság gyógynövénykertjében. Pontosabban a bencések kertjének helyén (a kassai születésű Péter Béla által) 1904-ben alapított első európai Gyógynövénykísérleti Intézet kertjében. Egészen pontosan a kolozsvári agráregyetenemen a Péter-kert örökébe lépett Agrobotanikus Kertben. Kolozsmonostori éveim alatt fordult figyelmem a Benedek-rendi magyar gyógyító hagyományok felé. 1978-ban Bukarestben a Kriterion Könyvkiadó jóvoltából kiadtuk Melius Péter 1578-ban Kolozsvárott kinyomtatott orvosbotanikai munkáját (*Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*); az első magyar tudományos kézikönyvet. Ez, valamint a Péter-hagyományok vezettek engem a magyar népi és történeti növényismeret felé.

A hagyományos növényismeret kulturális-evolúciós folyamatként is értelmezhető: a magyar őstörténet megdöbentő mélyrétegeiből indul (gondoljunk csak a két nagy növénycsoport a *fű* és a *fa* egyetlen *ú/a* hangon alapuló megkülönböztetésére), követhetők benne a népvándorlás kori folyamatok, a honfoglalásból, az államszervezésből, a kereszténység felvételéből adódó változások, a reneszánsz kori és későbbi események, el egészen a mai napig. Az 1000-es évektől az 1500-as évekig terjedő változásokra példaként álljon itt egyetlen összehasonlítás a „pogány kori” *csabaire*, illetve a Benedek-rendi gyógyító gyakorlat emlékét őrző *benedicta* vagy *pápaifű* (*Cnicus benedictus* L.) használatáról Lencsés György 1577 táján nyomdába adott, de végül ki nem nyomtatott *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című kéziratából vett adatokkal (Függelék, 1. és 2. táblázat).

A táblázatokból (némi jóindulattal és durva közelítéssel) kiolvasható, hogy az 1000-tól (amikor a magyarság csak

a *csabaire*t ismerte) 1500-ig eltelt félezer év alatt a keresztény korban megismert *pápaifű* (azaz benedekfű) orvosi alkalmazása kétszeres túlsúlyba jutott a csabairevel szemben. Ez a nem éppen véletlenszerűen kiragadott példa – bár a Függelékbe került – jól érzékeltet egy kulturális-evolúciós folyamatot. Jelesen azt, hogy miként váltotta 1000 és 1500 között a pogány természetismeret az európai keresztény tudás. De azt is sejteti, hogy milyen keveset tudunk ennek a folyamatnak a részleteiről.

A *csabaire* kapcsán lehetett volna írni akár a pozsonyi csatáról is, amelyről magam először 2007-ben, 66 évesen halottam Ausztriában, Hainburgban az egykori Németóváron, a „Schicksalsjahr 907” (A sorsfordító 907. év) című nagy kiállításon. És nem a győztes magyarok szemszögéből, hanem a legyőzött elődök (frankok, bajorok, csehek, morvák, szlovákok és szövetségeseik) mai összefogásával rendezett emlékkiállításon, amelynek vezérgondolata ma is időszerű: „Die Ungarn sind nur als Feinbild nützlich” (‘A magyarok csak mint ellenségkép hasznosak’).

Nagyobb léptékben gondolkodva a pozsonyi győzelemre következő 1100 esztendő első fele, egészen az 1530-as évekig nemcsak a pogány tudásréteg felszámolásával, hanem a magas műveltség szintjén nyelvünknek az európai görög–latin (bizánci és római) kultúrkörbe való betagozódásával is telt.

Ezek ismeretében ne csodálkozzunk azon, hogy az 1600-as évek török–Habsburg malomköve kiörlötte a nemzeti emlékezetből első tudományos nagymonográfiánk, az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* emlékét?

* * *

A szakmai indítékokon túl családi szálak is kötöttek a témához. Édesapám, id. Szabó T. Attila (1906–1987) élete során sok adatot gyűjtött, és több tanulmányt is közölt a magyar szaknyelvek (botanika, gyógyítás, orvoslás) születésének a korából. Ezek közül itt most csak a témánk szempontjából legfontosabbakra utal a jegyzet.² A XVI. századi magyar történeti gyógynövényismeret kutatása részéről az ő munkásságának a folytatása.³ A legfontosabb hatás azonban

az 1970-es években már kiadás alatt lévő *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT.) történeti élettudományi szókincsanyagával való bibelődés közben ért.⁴

Ekkor vált világossá számomra, hogy az SzT. anyagából hatalmas fogalomtárak, szakkorpuszok hiányoznak, mint például a Lencsés György (1577 k.) *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkájának több mint 21 000 szóalakot használó szakszövege (amely adatbázisként milliós nagyságrendű magyar orvosi-gyógyszerészeti fogalmi kombinációt jelent a XVI. századból), az ennél szerényebb Melius-féle (1578) *Herbarium* szaktezaurusza és még sok más szaknyelvi korpusz.

Mivel az 1980-as években a négy kötetig (A–Ha betűk) kiadott SzT. jövője, a tervezett további kötetek sorsa bizonytalanná vált, az akkoriban felsejlő digitális megoldások felé fordultunk. (Az óvatosságra azért volt szükség, hogy a tervezett elektronikus kiadás ne veszélyeztesse a nyomtatott megjelenés esélyeit.) 1990-ben elkészült „A MINTA SzTár” CD-ROM-lemeze a SzT. első négy megjelent kötetének digitális adatbázisa. 1996-ban – immár nem filológiai, de elsősorban természettudományi szempontokat követve – pedig megjelent a *Tudomány, mely örök életet ad* című CD-ROM (Minta SzTár II, BioTár-GRAMMA), amely tartalmazta az első magyar orvosi nagymonográfia (Lencsés 1577 k.) és az első magyar élettudományi kézikönyv (Melius 1578) digitális anyagát is. 2000-ben jelent meg az *ARS MEDICA ELECTRONICA* című sugárlemez (CD-ROM; BioTár – GRAMMA 3.1. és 3.2) a Lencsés (1577 k.) nagymonográfia újjáépített szövegével és annak adatbázissá szervezett szókincsanyagával.

Amikor ezek a digitális feldolgozások indultak, még nem volt világháló, és a történeti ökológia tudománya is csak kialakulóban volt. Azóta – nem utolsósorban magyar kutatók, például a Szabó Péter vagy a Molnár Zsolt köré szerveződő csoportoknak köszönhetően – a történeti természetismeret, a hagyományos természetismeret elfogadott kutatási területé vált.⁵

BEVEZETŐ A kérdések, amelyekkel ez a szemle cikk foglalkozni kíván, három pontban foglalhatók össze:

1. Hogyan születhetett meg a magyar élettudományi (botanikai, orvosi stb.) szaknyelv első nagymonográfiája, Várad Lencsés György (1530–1593) *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkája?
2. Milyenek lehettek azok a szakmai közösségek, „társaságok”, amelyek szerepet játszottak ennek a munkának a megszületésében?⁶
3. Hogyan fejlődött a kérdés kutatása és közismertté tétele, különös tekintettel a legutóbbi évekre?

Anyanyelvünk értékeinek a felfedezése – európai folyamatok hatására – a XVI. században indult, és szaknyelvi kezdete

szinte napra pontosan datálható: 1536. november 18-án a Sár község vára körül létesített Újszigeten szignálta Sylvester János első (szak)nyelvi tankönyvünk, a *Grammatica hungarolatina* előszavát.⁷ A megjelenés helyét és napját is tudjuk: Sárvárújsziget, 1539. június 14. Tehát 2013-ból nézve 477 – vagy ha a megjelenés évét számítjuk 474 – esztendeje nemcsak nyelvünk egyes törvényei, de egyes szakszavai is bekerültek a magyar nyelvű tudományosság körébe. Ennek a teljesítménynek filológiai értékelését a nyelvészek évszázados munkával alaposan elvégezték,⁸ szaknyelvi következményei pedig részei mindennapjainknak – vö. például Kurtán 2003, 2006, 2008; Hortobágyi 2008; Mihalovicsné 2008; Mihalovics–Révay 2002; Ortutay 2008; stb.⁹ A természettudományok terén azonban Sylvester szándékait és teljesítményét még nem érdeme szerint tartja számon a magyar tudomány (Szabó 2001).

Kik voltak, hol éltek, mikor és milyen kapcsolatban voltak egymással azok, akik a természet ismeretéhez szükséges magyar szakszavakat először vették számba nyomtatott könyvekben? Erre a kérdésre a választ részleteiben már 1958 óta sejtjük (Balázs 1958),¹⁰ de egészében még ma sem látjuk tisztán. A jelen előadás abból a „proszopológiai” megközelítésből indul ki, hogy ha keveset tudunk az egyénről, próbáljuk azt a közösséget megérteni, amelyben élt, tanult, tanított és/vagy dolgozott.

Esetünkben a XVI. századi magyar élettudományok szinte valamennyi jelentős szerzője – közvetlenül vagy közvetve – kapcsolatba hozható néhány tudós közösséggel. Ezek között – véleményünk szerint – központi szerepű volt a Nádasdy Tamás által szervezett és Sylvester János és társai szellemével fémjelzett „Sárvári (Doktori) Iskola”:

- itt gyógyított Szegedi (Fraxinus) Körös Gáspár (akinek nyomtatott munkájáról nem tudunk, de vélhetőleg az ő emléket is őri az *Egész orvosságról való könyv*;
- itt volt lelkipásztor Beythe István (cf. Beythe St. és Clusius 1583, Clusius 1583, 1584, 1601 stb.);
- itt született fia Beythe András (cf. Beythe A. 1595);
- itt tanult Somogyi (Melius) Péter (cf. Melius 1578, Botta 1978, Szabó 1978/1979);¹¹
- és alapos a gyanúnk, hogy innen indult nyugat felé – talán éppen Jean Fernelhez (akinek halálhíre még nem érte el Sárvárt) vagy csak a Párizsi Egyetemre – 1559 októberében Várad Lencsés György is (cf. Lencsés 1577 k., Szabó 2000).

Központi kérdésünk tehát az, hogy hogyan született az első magyar nyelvű természettudományi nagymonográfia, Várad Lencsés György *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkája. Magát a munkát itt csak néhány példa (a pápafű, az íz étele, a meddőség kezelése) kapcsán mutatjuk be, és az érdeklődőket korábbi munkákra, illetve világhálós forrásokra utaljuk (Varjas 1943, Farczady–Szabó 1961, Spielmann et al. 1976, Jakab–Bölcskei 1988, Szabó 1996, Szabó–Biró 2000).¹²

A 2012-ben tartott előadás egyik további célja volt összefoglalni tudásunk mai állását a kérdésben és vázolni az esedékes feladatokat 2013-ra, különös tekintettel Szegedi Fraxinus Gáspár (1525 k.–1563) halála 450., Váradai Lencsés György (1530–1593) halála 420. és műve első nyomtatásának 70. évfordulójára. Ez a célkitűzés végül 2013-ban, *A félezer éves magyar orvosi nyelv* című konferencia, illetve az ennek keretében tartott „Lencsés György Emlékelőadások”-kal valósult végül meg.¹³

XVI. SZÁZADI MAGYAR DOKTORKÖZÖSSÉGEK („DOKTORI ISKOLÁK”) A „doktor” fogalmát a következőkben a megszokottól némileg eltérően használjuk; „tudományosan képzett, irodalmilag termékeny szakembert” értünk majd alatta, függetlenül a végzettségtől. Ez a megközelítés egyrészt némileg emlékeztet a *tudományok doktora* mai tág értelmezésére, másrészt a fogalomkörbe való tartozást nem a diplomához (formai követelmény), hanem az eredményességhez és a hatásossághoz köti (tartalmi követelmény).

„Doktori iskolá”-nak itt azt a szakmai közösséget tekintjük, amelynek értékelhető szakmai eredménye és időbeli hatása volt. Megjegyzendő, hogy a „doctor” fogalma nyelvtörténeti szempontból még ennél is tágabb: egyaránt jelentett különböző korokban felcser, orvost, tanult embert, papot, tanárt, akadémikust, de újabban jogászt, politikust is. Témánk szempontjából a következő „doktori iskolák” képviselői és külföldi/hazai kapcsolatai a legfontosabbak: Nyugat-Magyarországon a Sárvári, Németújvári, Soproni és Pozsonyi, a keleti magyar nyelvterületen a Debreceni, Kolozsvári és a Gyulafehérvári.

Minden jel arra mutat, hogy ezek közül természettudományi szempontból a legnagyobb hatású a sárvári doktori közösség és mecénása, Nádasdy Tamás volt: Erdősi Sylvester János és köre Krakkó és Wittenberg, Kopernikusz és Melanchton hatását közvetítette elsősorban Beythe István felé, illetve testvére, Sylvester Mihály és művei révén Melius Juhász Péter felé.

A magyar orvosi nyelv szempontjából azonban Sárváron elsőként Kőrösi Fraxinus Gáspár hatása lehetett meghatározó. Fraxinus az olasz egyetemek, elsősorban Padova és Perugia, pontosabban Vesalius, Colombi és Matthiolus hatását közvetítette a sárváriak, így bizonyára Lencsés György felé is.

A jelek szerint Váradai Lencsés György (1530–1593) az 1550-es években huszonéves fiatalemberként kerülhetett Sárvárra. Miután – és egyelőre ez is csak feltételezés – Fraxinus Gáspár mellett gazdagodott orvosi tudása, és formálódott életszemlélete, vélhetőleg innen, Sárvárról indult 1555-ben nyugat-európai peregrinációra.

Lencsés életének következő 15 esztendejéről semmit sem tudunk. 1570-től viszont – a fennmaradt oklevelek tanúsága szerint – a Báthoriak udvari embereként Besztercén, Gyulafehérváron, Kolozsvárott (gyakran), illetve Krakkóban és

Rómában is felbukkant. Diplomáciai és egészségügyi, majd pénzügyi és gazdasági feladatai voltak, gyakran volt fejedelmi orvosok társaságában. Kapcsolata a kolozsvári Heltai családdal ugyancsak dokumentálható. Hatása az *Egész orvosságról való könyv* kéziratát későbbi korokban őrző könyvtárak használói esetében szintén kimutatható: munkáját Nagyenyeden Pápai Páriz Ferenc, Marosvásárhelyen Mátyus István is használhatta.

A sárvári „doktori iskola” európai szempontból legfontosabb szereplője a protestáns prédikátor, Beythe István, akinek fia, Beythe András, az 1595-ös *Fíves könyv* szerzője éppen Sárváron született. Beythe Istvánról a németújvári közösség kapcsán bővebben lesz szó. Beythe András és Melius Péter herbáriumai közötti kapcsolat jól dokumentált. Kevésbé világos Beythe István szerepe a németújvári *Fíves könyv* megszületésében.

Megjegyzendő, hogy talán Melius és a Beythék herbárium-író munkásságával kezdődtek a magyar tudománytörténet plágiumbotrányai. Ugyanis sem Melius, sem Beythe, sem az azt követő kiadások nem korrektek a *Herbárium* forrásainak a megnevezésében. A lényeg megegyezik a XXI. századi plágiumbotrányok lényegével: az előző korok „doktori követelményeit” egy későbbi kor követelményrendszere, illetve anakronisztikus szempontok alapján értékelték.¹⁴

A NÉMETÚJVÁRI (FŐÚRI) DOKTORI KÖZÖSSÉG Mecénása Batthány Boldizsár volt – a sárvári kör legfontosabb, európai és egyetemes jelentőségű figurája. Ennek a körnek magyar oszlopa Beythe István, európai pillére a kor legjelesebb páneurópai orvosbotanikusa, Carolus Clusius volt. Beythe István nem teológiai jellegű tudományos kapcsolatai feltáratlanok ugyan, de a Frankovith Gergely „orvos-teológiai” munkájához írott előszava tanúsítja, hogy kapcsolatban állt azzal a soproni „doktori közösséggel” is, amely – nem sokkal később – az egyik első magyarországi tudós társaságot alapította.¹⁵ Fiával, Andrással való tudományos viszonyáról az előbbieken már volt szó. Annyit még hozzáfűzhetünk, hogy a fiú dokumentálhatóan vállalta a szerzőséget apjának (aki akkor püspök volt) teológiaiul kényes munkájában. Kettőjük együttműködése a fiú neve alatt – mint a „plágium” fura formája – a *Fíves könyv* esetében sem zárható ki.

Beythe István legfontosabb, a szó legszorosabb értelmében vett európai és egyetemes jelentőségű természettudományi hozzájárulása a XVI. századi magyarországi doktori közösségek teljesítményéhez a kor legnagyobb európai orvosbotanikusával, Carolus Clusiusal való együttműködése volt. Ennek elemzése messze meghaladná a jelen előadás kereteit; a részletek tekintetében ezért most csak a „Beythe István” *Pannon Történeti Természetismereti (Kiber)Társaság* honlapjára utalunk.¹⁶

Témánk szempontjából kiemelendő, hogy Beythe István és Carolus Clusius együttműködése (és Batthány Boldizsár értő

támogatása) révén gyűlt össze majd félezer éve a Pannon térség hagyományos botanikai és gombaismereti tudását az európai tudományosságba beemelő tudományos ismeretanyag. Magyar szaknyelvi szempontból különösen fontos, hogy főként az így megszületett és 1583-ban Németújváron a világon elsőként nyomtatott, köteté szerkesztett etnobotanikai szótár (*Stirpium nomeclator pannonicus*) révén kerültek magyar népi növénynevek az európai botanikába. 1603-ban pedig Clusius és Beythe István együttműködésének eredményeképpen megtörtént a pannon népi gombaismeret beemelése az egyetemes tudományba. Ez egyben az egyetemes mikológia, a gombászat tudományának alapkötetét is jelentette.¹⁷

A „GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELMI DOKTORI KÖZÖSSÉG”

Ebből a nagyenyedi és később a marosvásárhelyi polgári doktorok köre alakult ki, és a Báthori család (István, Kristóf, Zsigmond) mecénatúrája alatt működött. Legismertebb tagjai Hunyadi Ferenc és köre humanista költői voltak. Első és legnagyobb magyar szakírója viszont Váradi Lencsés György. A nevesebb utódok közül az enciklopédista Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc és a marosvásárhelyi orvos, Mátyus István emelendő ki. Ennek a több szakaszban kialakult, soknemzetiségű humanista orvosi körnek irodalmi munkásságát Tóth István (2001) foglalta össze, de szakirodalmi teljesítményük összefoglaló elemzése még avatott szakemberre vár.¹⁸

A SOPRONI (POLGÁRI) DOKTORI KÖZÖSSÉG Mint láttuk, kapcsolatot tartott a sárvári, németújvári doktorokkal is: bizonyíték erre Beythe István ajánlása Frankovith Gergely előbb hivatkozott orvos-teológiai munkájához.

A KOLOZSVÁRI/DEBRECENI (POLGÁRI) DOKTORI KÖZÖSSÉGEK Ezek feldolgozása még várat magára. Szakirodalmi szempontból viszont a Heltai család tagjainak, idősb és ifjabb Heltai Gáspárnak és özvegy Heltai Gáspárnénak a munkássága kiemelten fontos. Bizonyára egyikük jóvoltából került Kolozsvárra Melius Juhász Péter sárvári, wittenbergi és debreceni tapasztalatait is kamatoztató első magyar élet-tudományi kézikönyvünk, a *Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* kézírata. Ennek kiadása a Heltai-nyomda szinte minden erényét felvonultatta (magyar–latin–német–görög többnyelvűség, gondos szerkesztés, szakszerű szedés és tördelés, alapos mutatórendszer, használhatóság, gazdaságos formátum stb.) (Melius 1578; Szabó 1978, 1979).

A Heltai-nyomda, pontosabban Heltai Gáspár (1575) *Magyarok Chronikája* című munkája szolgálhatott valószínűleg tipográfiai mintául Lencsés Györgynek is *Az egész orvosságról való könyv* írása és szerkesztése során. Lencsés terjedelmes kéziratát azonban idősb Heltai Gáspár halála után a nyomda (bizonyára anyagi okokból) nem vállalta, de – talán a szerző kiengesztelésére – bekötötte abba a kötésbe, amely az első magyar nyelvű szaktudományi nagymonográfiánk hiteles nyomdai kéziratát ma is őrzi Marosvásárhelyen.

A kolozsvári doktori közösség egy későbbi, európai vonatkozása már kimondottan családias: a Heltai- és Hertel-ház egymás közelében állt, és a két család egymással rokoni kapcsolatban is volt. Hertel János (Hans Hertel, Johannes Hertelius) – az unitárius vallásalapító Dávid Ferenc fia – alighanem Melius *Herbárium*ának is köszönheti, hogy a Padovai Egyetemen az idős Cortuso mellé került asszisztensnek, sőt rövid időre a világ egyik első botanikus kertjének a kurátora is lehetett. Hertelnek, aki Galilei kortársa volt Padovában, több tárgyi emléke is fennmaradt ott. Erdélybe visszakerülve Kolozsvár város orvosa lett. Kapcsolatát a németújvári iskola európai jelentőségű tagjával, Carolus Clusiussal újabban Robert Offner is dokumentálta (Offner 2009).¹⁹

A BÉCSI (ÉS POZSONYI) DOKTORI KÖZÖSSÉG Európai mércével is kiemelkedő magyar tagja Zsámboky (Sambucus, azaz magyarul „Bodza”) János és Dudith András volt. Zsámboky európai tudománytörténeti arcképcsarnokának (ICONES) remekbe szabott Fernel- és Vesalius-portréit máig gyakran idézi a szakirodalom. Mint láttuk, Fernel írásaival, Vesalius szemlélete révén volt meghatározó a korai magyar orvosi irodalom és szaknyelv alakulására (Szabó 2009, vö. 22 sz. jegyzet).

Jankovics és Monok (1993) számos Fernelről írott vagy Fernellel kapcsolatos könyvet talált a világ könyvtáraiban szétszóródott Dudith-könyvtárban.²⁰ A felsorolt munkák alapján képet alkothatunk egy korabeli, bár korántsem átlagos magyar orvos könyvtáráról. Az itt szereplő négy Fernel-mű, valamint a két, Fernelről kommentáló munka kétségtelenné teszi Fernel hatását a kor magyar, reneszánsz humanista tudósaira.²¹ A hatás még meggyőzőbb, ha Zsámboky János munkásságának egyetlen (bár kiemelkedő) alkotását, a Pannóniára külön is figyelő *Medicorum et Philosophorumque Iconest* vesszük szemügyre.²² Zsámbokynak ezt a munkáját (és egyben Zsámboky személyiségét is) tömören jellemzi holland kiadójának korabeli ajánló verse:

Hírneves orvosokat festetsz meg s ékesítesz föl
Egyesítesz szívet, ambíciót s tudományt.
Hadfiak érdemeit rögzíted, s fölfedezel rég
Elfeledett sorokat: Grécia, Róma tiéd.
Gyógyítasz, s kijavítod még a Dioszkoridészt is,
Isteneink szabják hosszúra életidőd!
Istenek áldják városodat, néped s a szülőid
S Pannóniát! Híred meg ne apassza a kor!²³

Zsámboky édesapja, Péter, Nagyszombaton (ma Trnava, Szlovákia) volt városbíró, és itt került a nemesi rendbe. Fia már Bécsben tanult, majd egy európai tanulmányút után került vissza az 1560-as évek derekán Bécsbe, és lett itt előbb I. Ferdinánd, majd II. Miksa udvari orvosa.

Zsámboky orvosi könyveiről Schultheisz Emil *Bibliofil orvosok* című munkájában a következőket írja: „A hagyományban mintegy ötszáz kötet az orvosi könyv. A klasszikus

orvostudomány képviselői között talán a legérdekesebb a velencei Aldus Manutius kiadásában megjelent, ma már rendkívüli ritkaságú mű: »Medici veteres omnes«. A 332 leveles folio-kötet a medicina nagy »klasszikusainak (Hippokratész, Galénosz, Celsus, Avicenna) antológiája. Hippokratész műveinek háromféle görög összkiadása volt birtokában: az Aldus Manutius officinából kikerült editio princeps (1526), a Cornarius által sajtó alá rendezett bázeli kiadás (1538) és a Cornarius-féle teljes latin kiadású példányát említi a jegyzék, több egyéb hippokratészi részletmű mellett. A római kultúra enciklopédistájának, A. C. Celsusnak (aki ragyogó stílusával »az orvostudomány Cicerója« nevet érdemelte ki) »De medicina libri octo« című összefoglaló munkáját ugyancsak három különféle kiadásban találjuk meg (Velence, 1528; Lyon, 1550; Bazel, 1552). Galénosz tekintélye még a XVI. században is szinte megingathatatlan volt. Műveinek első, öt folio-kötetből álló összkiadása (Velence, Aldus Manutius, 1526) két példányban volt Zsámboky tulajdonában. Az »arab Galénosz*«, Avicenna műve sem hiányzott, akinek könyvei mellett a többi klasszikus arab orvosíró (Rhazes, Averroës) munkája szerepel a katalógusban. Úgy látszik, a sebészet iránt is érdeklődött. Erre utal a katalógusban feljegyzett sebészeti munka, a XIV. század híres sebészének, Guy de Chauliacnak 1363-ban írt és 1523-ban megjelent »Chirurgiá«-ja. Jelentős helyet foglaltak el könyvtárában a »modern« szerzők. Birtokában volt Vesalius anatómiájának, a »De humani corporis fabricá«-nak második kiadása (Bazel, 1555) és Paracelsus nyolc műve. A XVI. század legismertebb orvosai közül John Caius, Jean Fernel és Leonhardt Fuchs munkáit szerezte meg. Az epidemiológiai téren új korszakot nyitott Girolamo Fracastoro »De morbis contagiosi« című munkájának első kiadása volt gyűjteményében. Ez az igen rövid, kivonatos ismertetés is képet ad arról, milyen céltudatosan összeállított, teljességre törekvő gyűjtemény volt Zsámboky könyvtára, mely az akkori Bécs egyik – külföldiek által is megcsodált – nevezetessége volt.²⁴ Könyvtárának katalógusát Gulyás Pál készítette el 1941-ben. Egy újabb, modern rekonstrukció Monok Istvánnak és munkatársainak köszönhető.²⁵

Zsámboki (1603) természettudományi arcképcsarnokában Fernelius a 29. helyen szerepel, és az itt látható arckép az egyik legjobb azok közül a Fernel-képek közül, amelyek a világhálón hozzáférhetők.²⁶ Az arckép alatt a következő »elogium« (dicsérő vers) olvasható:

Te sol produxit dubia vt paradoxa valerent.
 Ensibus vt liquidis arsque pateret Auūm.
 Ignis Ferneli, tōzai Φέρει ήλιος άυδζα
 Orator, Physicus, Celsus & alter eras.

Ennél a laudációnál is figyelemreméltóbb az, amit Zsámboky a kötet utolsó fejezetében, a mások által fogalmazott dicséretnek rendjén iktatott a könyvbe olyan gazdagon, hogy ezzel Fernel a kötetben szereplő legtöbb tudóstársát megelőzi: 9 latin nyelvű és 3 görög nyelvű elogium sorakozik itt. Simonius Ponceti Melodunesistől három latin nyelvű vers, Andrea

Ribauderi Pictontól egy görög nyelvű, Rentus Geruasiustól egy latin nyelvű, Franciscus Thorius Bellionétól egy görög és két latin nyelvű, Esias Fabiustól egy latin nyelvű, Gulielmus Placiustól egy görög nyelvű elogium. Összehasonlításuképpen például Theophrastoszról csak két, Celsusról három, Galenusról két, Dioszkoridészről egy, Pliniusról két hasonló dicsértet vett fel Zsámboky – igaz a Pliniusról szóló vers húszsoros, szemben a Fernel esetében felvett 2, 6, vagy 10 soros strófákkal.²⁷

Fernelnél azért kellett hosszabban időzni, mert egyrészt szemléletében és tényanyagában is bizonyított hatással volt Lencsésre, másrészt érzékelteti annak a kornak a tudásszintjét és szakirodalmi színvonalát is, amelyben az *Egész orvosságról való könyv* kézírata született.

AZ „EGÉSZ ORVOSSÁGRÓL VALÓ KÖNYV” KUTATÁSA (2011–2012). MIÉRT HATÁRÉV 2010?

Szemelvények egy fülszövegből:

»...korszakos mű volt Váradi Lencsés György magyar nyelvű *Egész orvosságról való könyv*, azaz *Ars Medica* című munkája is. Az 1500-as évek végén elkészült kéziratot csak 400 év múltán nyomtatták ki Kolozsvárott, és nem is teljes egészében. [...] a magyar természettudományos irodalom alapköve, korának egyik legjelentősebb alkotása, magyar szakszókészlete óriási, ma is meríthetünk belőle».²⁸

Ez a Bösze Péter által fogalmazott fülszöveg jó fél évezredes »társadalmi tudáshiány« felszámolása érdekében készült, és 3–4 nemzedék kutatói és oktatói dolgoztak érte Magyarországon és Erdélyben sokan és sokat. Közülük kiemelkedő az esztergomi születésű Varjas Béla, a marosvásárhelyi Spielmann József és tanítványai,²⁹ a kolozsvári idősb Szabó T. Attila, a debreceni Jakab László és Bölcskei András,³⁰ valamint Péter H. Mária.³¹ A magyar orvosi szakszókincs kiberbölcsőjének gondozásában fontos szerepet vállalt a budapesti–vásolyi Bösze Péter, a *Magyar Orvosi Nyelv* című folyóirat alapító szerkesztője és Forrai Judit, a *Kaleidoscope* című budapesti tudomány-, művelődés- és orvostörténeti honlap szerkesztője.³² Még egy szempontból indokolt témánkban határpontnak tekinteni a 2010. esztendő: ekkor alakult és jelent meg a kibertérben is a »*Beythe István*« *Pannon Történeti Természetismereti Társaság*.³³

SZEMELVÉNYEK A 2011 ÉS 2012 KÖZÖTTI EREDMÉNYEKBŐL

1. KUTATÁS ÉS TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÁS Új eredményeket is hozott, de elsősorban a tudományos tájékoztatás tekintetében voltak jelentősek azok a határokon átnyúló együttműködések keretében tartott előadások, amelyeket a *Meddőség, fogadás, nehézkesség Szegedi Körös Gáspár és Váradi Lencsés György írásaiban, különös tekintettel a magyar orvosi nyelv születésére* tartottunk 2011 áprilisában Kőszegen,³⁴ illetve májusban, Bécsben a Bornemissza Társaság és a bécsi Semmelweis Orvosi Társaság tagsága előtt.³⁵

Ugyancsak részben új anyag, részben egy Erdélyben 2011-ben már bemutatott anyag került a közönség elé a Nőgyógyászati Rák Európai Akadémiájának (EAGC) *Bor és Egészség*

című tudományos rendezvényén (www.EAGC.eu) 2012 áprilisában, Budapesten,³⁶ illetve a Beythe Istvánnak a sárvári és németújvári doktori közösségekben vállalt (természettudományos) szerepének a bemutatása.³⁷ Ez a tudományos tájékoztató előadás valójában egy korábbi, tudományos igényű előadásnak a Soproni Kálvin Kör hallgatósága számára is érthető változata volt.³⁸

2. VÁRADI LENCSES GYÖRGY (1530–1593) ÉS MUNKÁJA A MAGYAR ÉLETTUDOMÁNYI OKTATÁSBAN (2010–2012)

Lencsés és műve az 1960-as évektől szerepelt – elsősorban Spielmann József és munkatársai jóvoltából – a marosvásárhelyi orvosegyetem kutatási terveiben és tananyagában (lásd erről részletesen Péter Mihály és Péter H. Mária tanulmányát a *Magyar Orvosi Nyelv* 2013-as, utolsó számában, valamint Péter M. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2000, 27–31). Ez a hagyomány 1989 után, a sajnálatos „marosvár helyi események” és azok máig ható következményei nyomán megtört. Ez azért is érthetetlen, mert Lencsés munkája nemcsak a magyar, de a román orvostörténet szempontjából is kiemelkedő: ez őrizi az első ismert román orvos nevét és kézírását is. Ugyancsak hiányosak a debreceni és szegedi orvosegyetemeken folyó, idevágó oktatásra vonatkozó adataink is.

A Nyugat-magyarországi Egyetem szombathelyi campusának (NyESZ–SEK) elődjén, a Berzsenyi Dániel Főiskolán 1990 és 2000 között a biológushallgatók számára a *Biológiai gondolkodás fejlődése* című tantárgy keretében kötelező feladat volt a témában rendelkezésre álló nyomtatott és digitális anyagok (adatbázisok) használata, és ennek eredményeként Szombathelyen több mint 200 hallgatói munka (szemináriumi dolgozat) készült – sok ezek közül a magyar élettudomány történetében először tekintett át frissen feltárt gazdag adatanyag alapján egy-egy izgalmas témát.

1995 és 2005 között ez a munka a Veszprémi (ma Pannon) Egyetem veszprémi kampuszán folytatódott a történeti környezetismeret oktatása keretében, környezettanár és környezetmérnök hallgatók számára, de a korábbinál jóval szerényebb lehetőségek között.³⁹

2010-től Budapesten, a Semmelweis Egyetemen indult egy kétórás „Lencsés Emlékelőadás” Bősze Péter „Magyar orvosi nyelv” szemináriuma keretében. 2011-től a Pannon Egyetem keszthelyi Kertészeti Tanszékén is elkezdődött egy négyórás „Lencsés Emlékelőadás” a történeti gyógynövényismeret tárgykörében, és az eredmények itt is beépültek a hallgatói munkákba. 2012-ben Papp Nóra jóvoltából a Pécsi Egyetem Farmakognózi Tanszékén is sor került „Lencsés Emlékelőadásra” a PhD-képzés keretében a magyar történeti gyógynövényismeret kezdeteiről. Hogy ebből hagyomány lesz-e, azt a jövő dönti majd el.

Összefoglalva: a Lencsés és köre által ránk hagyományozott magyar történeti tudás 1960-tól szervesen beépült

a Marosvásárhelyi Orvosegyetem magyar hallgatóinak az ismereteibe, 1987 és 2000 között a szombathelyi biológushallgatók tudásába, 1995 és 2005 között megismerkedtek ezzel a Veszprémi Egyetem környezettan- és környezetmérnök hallgatói, és 2010 óta a budapesti orvosegyetem, a Pannon Egyetem és a Pécsi Egyetem hallgatói csoportjai is. Külön kiemelendők itt azok az új lehetőségek, amelyeket a világháló biztosít a tudás és szemléletformálás számára ezen a téren is.⁴⁰

MEGVALÓSULT TERVEK, ELVÉGZENDŐ FELADATOK

A *magyar orvosi nyelv megújítása* című konferenciára készült előadás (ennek az összefoglalónak az első változata) a következő sorokkal zárult: „Nem volna megvalósíthatatlan feladat egy *Kőrösi–Lencsés–Varjas-émlékév * 1563–1593–1943–2013* megrendezése például *A magyar orvosi nyelv félezer éve* munkacímű első *Lencsés György Emlékelőadás-sorozat* megrendezése sem a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Orvostörténelmi Társaság, a Magyar Tudománytörténeti Intézet, a magyar orvosegyetemek bevonásával. A legösszegebbnek a »Lencsés Emlékelőadások« szervezése látszik az érdekelt központokban: Budapesten (MTA * OSZK) Batthyányemum * Teleki Téka, Semmelweis Egyetem, Kálvin János Egyetem, Pázmány Péter Egyetem, Debreceni Egyetem, Pécsi Egyetem Pozsony jogán is, Szegedi Egyetem Kolozsvár jogán is; Nyugat-magyarországi Egyetem Sopron–Szombathely és a Pannon Egyetem – a Lencsés- és a Melius-monográfiák digitális rekonstrukciója és évtizedes oktatási használata jogán.

Ha nagyon merészet akarunk álmodni – és ez a tervezés első szakaszában szinte kötelező –, akkor be lehetne és kellene vonni ezekbe az emlékelőadásokba az érdekelt külföldi orvosegyetemeket is: Kolozsvárott az orvosegyetemet és a Babeş-Bolyai Egyetemet, amelynek könyvtára a legtöbb Melius-herbáriumot is őrizi; az Agráregyetemet, ahol a magyar nyelvterület immár 1000 éve folyamatosan egy helyben működő gyógynövénykertje és a kontinentális Európa első önálló Gyógynövénykutató Intézete szerveződött; a Sapientia Egyetemet, amelynek Kolozsvárott éppen a Heltai–Hertelház falai adnak otthont; Marosvásárhelyen az Orvosegyetem reménybeli Magyar Karát, a Lencsés-hagyományok legavatottabb ápolóját, illetve az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvosi és Gyógyszerészeti Szakosztályát, a Lencsés-émlékérem évenkénti kiosztóját.⁴¹

De szerepelnie kellene a »Lencsés Emlékelőadások« helyszínei között Pozsonynak, Szegedi Kőrös Gáspár városának és a Selye János Egyetem jogán Komáromnak is, hiszen Lencsés megsejtette, és könyvében nem egyszer hangsúlyozta a lelki feszültségek – a stressz – elhárításának a szerepét a gyógyításban. Bécsben a Semmelweis Orvostársaság és a Bornemisza Társaság, valamint az orvosegyetem érdekelt részben tagjainak szakmai volta (bécsi orvosok Kőrös Gáspárral és vélhetőleg Lencsés Györggyel is a sárvári consiliumon 1554-ben és további sok-sok indok), részben a történeti illetékessége jogán.

Nyilván lehetne emlékelőadásokat rendezni a további Kőrösi- és Lencsés-emlékhelyeken Sárváron, Gyulafehérváron, de akár a Padovai Egyetemen (Vesalius, Matthiolus, Cortuso és a magyar orvosok kapcsolatai jogán), Perugiában Kőrös Gáspár, Rómában Savoya Ubrizsy Andrea bevonásával a neves unitárius orvos, Marcello Squarcialupus és Lencsés követjárásai jogán vagy éppen Párisban is Jean Fernel jogán. Az emlékelőadások házigazdái az ottani orvosegyetemek vagy a külföldi magyar intézetek lehetnének.

Álmodni szép. A megvalósításért viszont 2030-ig, Lencsés György 500. születésnapjáig nagyon sokat kell még sokaknak dolgozni. 2030 nincs is már olyan távol. Alig van távolabb, mint az egykor oly távolinak tűnt 2000 a mától.

A *Magyar Orvosi Nyelv* 2013. évi utolsó száma a biznyság arra, hogy az álmokból immár sok megvalósult – hála e folyóirat idét és energiát nem kímélő főszerkesztőjének, a kőre szerveződő csapatnak, a meghívott egyetemek és szervezetek képviselőinek és *A félezer éves magyar orvosi nyelv* témakörében rendezett első „Lencsés György Emlékelőadások” előadóinak. Ami pedig nem valósult meg a tervekből, azért érdemes tovább dolgozni.

Be kell fejezni például a Lencsés-monográfia „kritikai” kiadásával kapcsolatos munkákat, amelyek 2005-ben a Veszprémi (ma Pannon) Egyetem Biológiai Intézetének, Botanikai Tanszékének, Beythe András Környezetbotanikai Kísérleti Kertjének és a Biológiai Adatbázis Laboratóriumának hirtelen-váratlan adminisztratív felszámolása nyomán szakadtak meg. A Lencsés-monográfia kiadásához a Veszprémi Egyetemen akkor részben már rendelkezésre állt források adminisztratív okokból a Magyar Tudománytörténeti Intézethez kerültek átutalásra.⁴²

FÜGGELÉK Lásd: 1. és 2. táblázat.

2. táblázat. Pogánykori (?) és keresztény tudásréteg viszonyának becslése Lencsésnél 1577 körül a csabaire (*Sanguisorba officinalis*) és a pápafü/benedekfü (*Cnicus benedictus*) közös orvosi használatának tükrében

Csabaire pápafüves receptekben	3 (34-ből)
Pápafü csabaíres receptekben	3 (13-ből)
Csabaire összes receptben	13
Pápafü/pápavíz összes receptben	26
Pápafü + csabaire	39
Összes receptszám	~ 5000

1 táblázat. A Benedek-rendi gyógyítás emlékei Lencsés (1577) munkájában. Benedictás, azaz pápafüves (*Cnicus benedictus* L.) és csabaíres receptek⁴³

Benedicta (laxativa) ⁴⁴	Latin betegségnév	Receptszám	Komponens	Hordozó	Kötet/lap	Megjegyzés
1. Gutaütés	<i>(Apoplexia, Morb[us] attonitus)</i>	*213.	8		(I. 34b)	
2. Fél gutaütés	<i>Paraplexia</i>	*218.	6		(I. 35b)	
Pápafü (<i>Cnicus benedictus</i> L.)						
1. [MOZGÁS, ÉRZÉKENYSÉG]		*189.	2	víz	(I. 32a)	
2.		*192.	2	víz	(I. 32a)	
3. Siketségről	<i>Comphosis, Surditas</i>	*535.	5	víz	(I. 67b)	
4. Fognak ingóságáról.		*787.	2	víz	(I. 87a)	
5. Oldalhartán [...] kelevény	<i>Pleuritis.</i>	*1119.	2	víz	(I. 115a)	
6.		*1127.	2	víz	(I. 115b)	
7. Mellnek nyavalyája		*1180.	10	víz	(I. 120a)	
8. Szívnek reszketése	<i>Palpitatio, Punctio.</i>	*1240.	6	víz	(I. 126a)	
9. Gyomornak sárbánta	<i>Cholera.</i>	*1463.	1	víz	(I. 144a)	
10. [Szárazkórság]	<i>Timpanias.</i>	*1640.	2	víz/bor	(I. 172a)	
11. Alfélnek megvarasodása Ulcus.		*1898.	2	bor	(I. 198a)	
12. Süly	<i>Ficus, Sicon, Marisca</i>	**5h.	2	méz	(I. 198b)	
13. [Szeméremtest tüzesülése]	<i>Inflammatio.</i>	*2306.	1	bor	(I. 238a)	
14. Kéznek reszketése	<i>Tremor.</i>	*2927.	1	víz	(I. 301a)	
15. Harmadnapi hidegletés	<i>T[er]tiana</i>	*3517.	3	ecet	(III. 13b)	csabaírével
16. Fekete sár (kétféle)		*3547.	2	ecet	(III. 16b)	csabaírével
17. Fenének étele	<i>Carcinoma, Cancer</i>	*3801.	8	bor	(IV. 11b)	
18.		*3811.	4	bor, olaj	(IV. 12b)	
19. Farkasseb	<i>Herpes exedens, Lupus</i>	*3869.	3	por	(IV. 17a)	
20. Dagadások	<i>Aposthema, Abscessus, etc.</i>	*3967	1		(IV. 22b)	
21. Sebeseknek való		*4183.	2		(V. 14a)	
22. Sebnek gyógyítása. Ízvíznek csorgása		*4200.	8	víz	(V. 15a)	
23. Csontbéli szakadás és romlás		*4248.	1	bor	(V. 20b)	
24. [MÉRGEZÉS] Simplex [egyszerű orvosságok]		*4293.	29		(VI. 6a)	csabaírével

JEGYZETEK ÉS IDÉZETT IRODALOM

1. A bencések, illetve az Árpád-házi királyaink mai napig ható igényét a fontos történések írásbeli dokumentálására jól érzékelteti a Tihanyi Apátság alapítólevelének bevezetője: „...nemely halandók elméjükben [...] elyöngülve [...] vétkes hanyagságból, s [...] a világi dolgoknak [...] múltó gondjai miatt is tudatlanul, [...] a feledésnek adták át, amit láttak és hallottak, ezért a tudósok, [...] atyáink [...] rájöttek, hogy [ezeket a dolgokat] [...] betűk emlékezetére bízzák, nehogy annak [...] nyoma se maradjon a későbbi kor utódaiban” Részletek a *Tihanyi lapítólevél* (1055) első mondatából. <http://tihanyi.osb.hu/okirat.htm>.
2. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Varjas Béla. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943. <http://mek.oszk.hu/01100/01159/01159.pdf>.
3. 1961: Farczády E. – id. Szabó T. A.: Újabb adalékok a XVI. századi orvosi könyv kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 57/2: 173–183; 1974: id. Szabó T. A.: Lencsés György „Ars Medica”-ja kéziratának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 70/2: 144–157; 1974 - Uő.: Jegyzetek a XVI. századi „Ars Medica” kérdéseiről. *Orvosi Szemle* 20/2: 224–229. Románul is: *Rev. Med.* 20/2: 229–231; 1986: Lencsés György Kolozsváron (kiadatlan jegyzetek).
4. 1978/1979: *Melius Péter, 1578, Herbarium*. Kriterion, Bukarest, kritikai kiadás (ebben Melius és Lencsés gyógynövényeinek elemzése); 1981: *The Herbarium of Péter Melius* 16. ICHS, Bukarest; 1981–1988: A teljes Lencsés-kézirat rekonstrukciója, a létező három csonka kéziratból és a magyar cím azonosítása: *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica*; 1989: A szeder ismerete és felhasználása [...] Melius és Lencsés munkáinak tükrében. *Ter. Vil.* 120/3: 117–119; 1993: a teljes szöveg mai magyar nyelven és digitális adatbázis, valamint tezaurusz (CD-ROM); 1996: *Tudomány, mely örök életet ad* (CD); 2000: *Ars Medica Electronica*. Alapszöveg és kereshető adatbázis (program: Biró Zsolt) CD-ROM; 2001: Magyar botanika a 16. és 17. században... In: Glatz F. (szerk.): *Millennium az Akadémián*. MTA, Budapest; 2003: W. Nagy Ágota (szerk.): *A magyar mezőgazdasági szaknyelv [...] kialakulása*. MMM, Budapest; 2005: XVI. századi magyar növénynevek és növényismeret [...] az Egész orvosságról való könyv [...] tükrében. In: Révay V. (szerk.): *Nyelvészeti Tanulmányok – Simonyi-emlékülés*. In: Géczy J. (szerk.): *Iskolakultúra Könyvek* 27: 142–202; 2008: Spielmann József és az „Egész orvosságról való könyv”. In: Spielmann J. – Sebestyén M. (szerk.): 2008, *Emlékkönyv Spielmann József orvostörténeti születésének 90. évfordulójára*. Mentor Kiadó. Marosvásárhely; 2009: Jean Fernel (1497–1558) és Lencsés György (1530–1593). In: Sebestyén Á., (szerk.): 2009, *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa. Köszöntő kötet Mihalovics Árpád 60. születésnapjára*. Pannon Egyet. Kiadó, Veszprém, 149–182; 2010: *Egész orvosságról való könyv [...] a XVI. századi magyar orvosi nyelv kincsestára*. *Magyar Orvosi Nyelv* 10/1: 27–41.
- 4a. Világhálón is hozzáférhető, 1990-től részlegesen (I–IV. kötet anyaga adatbázisformában feldolgozva (<http://emz.db.iif.hu/cgi-bin/emz.cgi>); 2011-től gyakorlatilag a teljes anyag (I–XIV. kötetek), PDF formátumban: <http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/>.
5. Péntek J. – Szabó (T.) A. 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Kiadó, Bukarest, <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1108>; Szabó P. 2005. *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Archaeopress, Oxford. További munkái a <http://ekolbrno.ibot.cas.cz/index.php/cs/lide/25-peter-szabo.html> honlapon; Babai D. – Molnár Zs. 2009. Népi növényzetismeret Gyimesben II.: termőhely- és élőhelyismeret. *Bot. Közlem.* 96 (1–2): 145–173. http://www.zpok.zoldpok.hu/img_upload/cb39111eba7a31c9c0e48686fa8e3c87/2009_Babai_Molnar_Gyimes_elohelyek.pdf.
6. http://beythe.weebly.com/uploads/1/2/7/7/12779522/beythe-eladok_s_a_beythe_trsasg_megalakulasa.pdf. Balogh L. 2010. *Beythe-előadások és a Beythe-társaság megalakulása*. Nádasdy-vár, Sárvár, 2009. június 14. SzTA: 2012. 11. 26.
7. Ezzel kapcsolatban a hivatalos álláspontot lásd Bartók 2006 munkájának (URL-hivatkozás előbb) idevágó lábjegezetében: „Sárvár has been a settlement in West Hungary since medieval times. It was also mentioned as Újsziget, Naenusus is its Hellenistic name. It lies next to the river Rába and the Gyöngyös stream. Indeed, in the 16th century it was an island still surrounded by wild waters. The Kanizsai family's territory, it came under Nádasdy's authority in 1532 as part of Orsolya's dowry.”
8. Bartók 2006. <http://mek.oszk.hu/05700/05725/>.
9. Kurtán Zs. 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest; Uő 2006. *Szaknyelv*. In: Kiefer F. (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest; Kurtán Zs. 2008. *Szaknyelvi terminusok szövegekörnyezete és a nyelvtervezés*. In: Garcsi I. – Szilágyi I. (szerk.): *Társadalmak, nyelvek, civilizációk*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 7–11. Az immár félezer éves európai integrációs folyamatainkkal kapcsolatban lásd még ugyanitt: Hortobágyi I.: *A közös európai referenciakeret szerepe a szaknyelvi politikák átalakításában* (12–15); Ortutay K.: *Nyelv és hatalom Franciaországban* (26–30); Mihalovicsné Lengyel A.: *Nyelvek és kultúrák közvetítése Klébelsberg Kuno oktatáspolitikai koncepciójában (1924–1934)* (129–132). A francia–magyar szaknyelvi kapcsolatok tekintetében lásd például: Mihalovics Á. – Révay V. 2002. *Hétnyelvű politikai és diplomáciai glosszárium*. Aula, Budapest.
10. Balázs J. 1958. *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó, Budapest. A birtokomban lévő kötet külön érdekessége a címlapon lévő tulajdonjel: Prof. Dr. Csanda, Radova 4, 82900 Bratislava.
11. Botta I. 1978. *Melius Péter ifjúsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 218 (Humanizmus és reformáció 7), http://epa.oszk.hu/00000/00001/00314/pdf/itk_EPA00001_1979_05-06_670-673.pdf.
12. Varjas B. 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár. Varjas Béla hiányos és cím nélküli kiadásának első számítógépes feldolgozása: Jakab L. – Bölcskei A. 1988. *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 4. KLTE Magyar Nyelvt. Tansz. és Szám. Közp., Debrecen; <http://mek.oszk.hu/01100/01159/01159.pdf>. Farczády E. – id. Szabó T. A. 1961. Újabb adalékok a XVI. századi orvosi könyv kérdéseiről. *Magyar Nyelv* 57/2: 173–183 és Szabó T. A. további közleményei; Spielmann J. – Trócsányi Zs. – Szini L. K. 1976. *The First Scholarly Medical Book in Hungarian*. Almárium, Budapest, 147–178. A teljes munka természettudományi szempontokat követő szövegerekonstrakciója: Szabó T. A. 1996. *Tudomány, mely örök életet ad*. CD-ROM, BioTár, Gramma – 1539. MintaSzTár II. (Honfoglalás 1100), G & G, Szombathely; Szabó T. A. 2000. *Váradi Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyve, azaz Ars Medica I–VI*. Sokak segítségével 1976 és 1996 között több forrásból újjáépítette, és most négy részben bemutatja. 1. *Alapszöveg és szómutató* [a 21. század magyar helyesírásához közelített szöveg kéziratként nyomtatott változata. BioDat Lab, Szombathely] Készült: Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém. Elektronikus változata (e-módban kereshető adatbázissal): Szabó T. A. – Biró Zs. (Gramma-Soft Bt.: kezelőprogram) 2000. *Ars Medica Electronica: Váradi Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. BioTár Electronic – Gramma-1539. MTA–EME–BDF–VE, Budapest, Kolozsvár, Szombathely, Veszprém. Lásd még: Szabó T. A. 2001. Magyar botanika a 16. és 17. században. Az orvosbotanika és a magyar tudományos nyelv kialakulása. In: *Millennium az Akadémián*. Akadémiai Műhely – Közgyűlési előadások, 2000. május. MTA, Budapest, III: 1205–1225.
13. A jelen tanulmány tulajdonképpen a Magyar Orvostörténelmi Társaság *Az orvosi nyelv megújítása* című konferenciáján a Semmelweis Orvostörténelmi Könyvtárban Budapesten, 2012. november 28-án elhangzott bemutatónak a 2013 októberében a *Félezer éves a magyar orvosi szaknyelv* konferencia számára újraserkesztett, nyomtatásra szánt változata.
14. Gombocz E. 1936. *A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói*. MTA, Budapest. Véleményünk szerint – és Gombocz véleményétől eltérően – a „sárvári doktori iskola” idézési gyakorlatának

fényében a Beythe-féle 1595-ös Herbárium-átdolgozás – hullámzó színvonala és eltérő célközönsége ellenére – megüti az önálló szellemin teljesítmény mértékét.

15. Frankovith G. 1588. Hasznos és fölöttébb szükséges könyv. További hivatkozások in: Harkó V.: *A magyar orvosi szaknyelv kialakulása és a magyar nyelvű oktatás bevezetése a pesti orvostudományi karon.* http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.4/1969_051_053_harko_viola_magyar_orvosi.pdf.
16. <http://beythe.weebly.com/munkaacutek.html> – különös tekintettel a következőkre: Balogh L. 2010. *Carolus Clusius (1526–1609) élete és munkássága.* http://dl.dropbox.com/u/88989820/BaloghL_Clusius_2010_VSzle.pdf (2012. 11. 26.).
17. Clusius C. 1603/1983. *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex clusii* Akadémiai Kiadó, Budapest, http://beythe.weebly.com/uploads/1/2/7/7/12779522/bagladi_orsolya_codex_clusii.pdf; Bagladi O. 2010. *A Codex Clusii és az etnobotanika* (12. 11. 26.); Bobory D. 2004. Qui me unice amabat. Egy fejezet a botanika történetéből: Carolus Clusius és Batthyány Boldizsár. *Iskolakultúra* 10: 95–110, http://epa.oszk.hu/00000/00011/00086/pdf/iskolakultura_EPA00011_2004_10_094-110.pdf.
18. Tóth I. 2001. „Költők virágoskertje” *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája.* Accordia Kiadó, Budapest.
19. Offner R. 2009. Ein bisher unbekannter Brief des siebenbürgischen Arztes Johannes Hertelius an den flämischen Botaniker Carolus Clusius vom 8. Februar 1593. *Comm. De Hist Artis Med.* 206–209: 225–242. A korszak erdélyi orvostörténeti viszonyaival kapcsolatban lásd még: Offner R. (Herausg.) 2010. *Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und Kommentierter Nachdruck des Kronstädter Arztes Paulus Kyr Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum item alimenterum vires breviter et ordine alphabetico positae autore Paulo Kyr medico. Impressum in inclyta Transylvaniae, Corona Anno 1551.* Schiller Verlag, Hermanstadt–Bonn.
20. Jankovics J. – Monok I. (összeállította és az előszót írta) 1993. Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. In: Keszű Bálint (szerk.): *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 12/3. Scriptum Kft., Szeged, <http://mek.oszk.hu/03100/03174/03174.rtf>. Az alábbi felsorolás számozása, a rövidítések feloldása és a kommentárok, azonosak, mint a hivatkozott műben. Kimaradtak viszont innen most a nem latin betűs jegyzetek, és a felsorolás a Fernelre hivatkozott kötetek tekintetében sem teljes:
- 20 AUBERT, Jacques (Aubertus):
Progyrnasmata in Ioannis Fernelii ... librum de abditis rerum naturalium et medicamentorum causis: quibus adduntur quorundam gravissimorum curationes... Basileae, 1579. Sebastianus Henricipetri 8° – VD 16 A 4025; OSzK A 670. Possessors: 1. Dudith. 2. Friedrich August. Provenance note: Andr. Dudith etc. D-1021; Location: Dresden LB.; Note on the copy: Copiously annotated in Dudith's hand.
- 109 FERNEL, Johann (Fernelius):
De proportionibus libri duo. [Paris, 1528, Simon de Colines] 8° – Renouard, Paris III. 1460. Possessors: 1. Dudith. 2. Friedrich August. Provenance note: Andr. Dudith III. Caess. Consilrij etc. D-344. Location: Dresden LB. Note on the copy: The description has been based on Walde. The book was destroyed during World War II.
- 110 FERNEL, Johann (Fernelius):
Febrium curandarum methodus generalis nunquam antehac edita. Francofurti, 1577. Andreas Wechelus 8° – VD 16 F 766; OSzK F 145. D-[9]22. Location: Dresden LB. Note on the copy: Copiously annotated in Dudith's hand. This item was originally a miscellaneous collection of works bound together, but the first part is missing. The D-number is cited on the basis of Walde's list, i.e. by inference.
- Coll. 2. DUCRET, Toussaint (Ducretus):
Commentarii duo: unus de febrium cognoscendarum curandarumque ratione: alter, de earundem crisisibus. Lausannae, 1578.

Franciscus Le Preux 8° – Durling 1293, *Note on the copy*: There are no marginal notes in this item.

Coll. 3. AUBERT, Jacques (Aubertus):

De metallorum ortu et causis contra chemistas brevis et dilucida explicatio. Lugduni, 1575. Jacobus Berion 8° – BMPD; Durling 334. *Note on the copy*: Copiously annotated in Dudith's hand. At the end of the volume, in red ink: “Tessini mense IXbris M. D. LXXVI.”

Coll. 4. DUCHESNE, Joseph (Quercetanus):

Ad Jacobi Aubert Vindonis De ortu et causis metallorum contra chymicos explicationem Josephi Quercetani Armeniaci D. Medicis brevis responsio. Ejusdem De exquisita mineralium, animalium, et vegetabilium medicamentorum Spagyrica praeparatione, et usu. Iosephi Quercetani Armeniaci D. Medici perspicua Tractatio. Lugduni [Genève!] 1578. Jean Lertout 8° – Moeckli, 83.; Durling 1289. *Note on the copy*: Copiously annotated in Dudith's hand. As to the edition: This is a publication brought out under the false imprint “Lugduni”. Walde described this edition as consisting of two separate items (giving 1575 as the year of publication for the second part). I am indebted to Mr. Guy Parguez, head of the Department of Rare Books in the BMPD, for his kind help in identifying this item.

Coll. 5. FENOT, Jean Antoine:

Alexipharmacum, sive Antidotus Apologetica, ad virulentias Iosephi cuiusdam Quercetani Armeniaci, evomitas in libellum Iacobi Auberti, de ortu et causis Metallorum contra Chymistas. [...] Addita est in fine Epistola M. Antiti de Cressonieres ad eundem Quercetanus. Basileae, [1575.] sine typographo 8o – VD 16 F 734; Durling 1458.

111 FERNEL, Johann (Fernelius):

De naturali parte medicinae libri septem. Venetiis, 1547. Johannes Gryphius 8° – Durling 1480. Possessors: 1. Dudith. 2. Dietrichstein. Provenance note: Andr. Dudithij Sbardellati, Pannonij M. D. LIIIX. Patauij. There is no D-number in this book. Location: Stockholm KB. Note on the copy: Marginal notes can only be found on pp. 74–87 (De elementis liber II.) and pp. 140–143 (De animae, Interiores sententis animae facultates).

112 FERNEL, Johann (Fernelius):

De abditis rerum causis libri duo. Venetiae, 1550. Andreas Arrivabene 8° – Durling 1478. Possessors: 1. Dudith. 2. Dietrichstein. Provenance note: Andr. Dudithij Sbardellati Praepositij Therm. Buden. D-243. Location: Lund UB. Note on the copy: Cf. COSTIL 1935. 437.

21. Megjegyzendő, hogy 1. A „progymnasmata” sajátos reneszánsz pedagógiai műfaj volt a hallgatók ismereteinek és érvelési módjának a gyarapítására; 2. Aubertus egy 1575-ben kiadott hasonló munkája a 110-es számú Fernel-kötethez hozzákötve, kolligátumként volt meg Dudith András könyvtárában. Ezek a bizonyítható hatású kötetek: *De proportionibus* [Az arányokról – 1528], a *Febrium curandarum methodus generalis* [A láz csillapításának általános módszeréről – 1657, illetőleg a témával valamilyen módon kapcsolatba hozott öt kolligátum], a *De naturali parte medicinae* [Az orvoslás természetes részéi], a *De abditis rerum causis* [A gyomor dolgainak okairól, 1550], illetőleg a Jankovics és Monok munkájában 20. sz. alatt szereplő Aubertus-féle Fernel-kommentár, a *Progyrnasmata in Ioannis Fernelii [...] librum de abditis rerum naturalium et medicamentorum causis* [Johannes Fernel szemináriumai a gyomor természetes dolgainak okairól és gyógyszereiről, 1979].
22. Zsámboky J. alias Sambucus J. 1574/1603. *Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones; Ex Bibliotheca Johannis Sambuci; cum eiusdem ad singula Elogiis.* Ex Officina Plantiniana Raphelengii Lugundi Batavorum [Leiden, 1574; illetőleg 1603; ennek az utóbbi kiadásnak a Kalocsán őrzött példánya volt a reprintkiadás alapja]. Hasonmás (reprint) kiadásban kiadta a Magyar Orvostörténelmi Társaság. A kísérő tanulmányt írták: Vida Mária: *Zsámoky (Sambucus) János 1531–1584 és az Icones; Kádár Zoltán – Jantsits Gabriella: A reneszánsz orvosi portré és az „Icones”.* A tanulmányok nyelve angol (ford. P. Fekete Rózsa), német (Zentay Gudrun) és latin (Magyar László), 1985, Állami Könyvterjesztő Vállalat, Bu-

- dapest, 1–30 (tanulmányok). Vida Mária (i. m.) a Fernelről készült kép kapcsán azt írja, hogy Zsámboky „Párizsban – bár a magisteri címet nem az orvosi fakultáson nyerte – megismerkedett a Collège de France tanáiraival: Jean Fernellel (1497–1558), a közvetlen betegvizsgálat egyik úttörőjével; Jacques Dubois (1478–1555) anatómussal, Vesalius ellenfelével és Johann von Andernach Guenther (1487–1574) anatómussal” (további hivatkozások Vida 1985). Kádár és Jantsits nem elemzi külön a Fernelről közölt képet, illetve az ahhoz Zsámboky által fűzött jegyzeteket.
23. Magyar László fordítása; in: Vida i. m. 7.
24. Schultheisz Emil „*Bibliofil orvosok*”. A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. http://mek.niif.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Bibliofil.pdf; [Schultheisz által hivatkozott források: *Elementa physiologiae corporis humani*, 1757–1766, 2; *Bibliotheca botanica* 1771; *Bibliotheca anatomica* 1774; *Bibliotheca chirurgica* 1775; *Bibliotheca medicae practica* 1–4, 1776–1788.]
25. Monok I. (szerk.) 1992. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) / Gulyás Pál olvasatában*. [A szakirodalmi bibliográfiát összeáll. Varga András, a bevezetést írta Ötvös Péter]. Szeged Scriptum, [Budapest]: Akad. Ny. In: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*.
26. Fernel-arc képek és egy világháló szemle a kibertérben viszonylag könnyen hozzáférhető Fernel-irodalomról terjedelmi okokból külön mellékletbe került. Monok I. (szerk.) 1992 i. m.
27. Jean Fernel (1479–1558) és Lencsés György (1530–1593). Tények és talányok a magyar orvosi nyelv és gyógynövénytudomány születésének korából. In: Sebestyén J. – Surányi Zs. (szerk.) 2009. *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa. Köszöntő kötet Mihalicovics Árpád 60. születésnapjára*. Pannon Egyetem, Veszprém, 149–183; Szabó T. A.
28. http://www.orvtudert.ro/images/PDF/2010_4/2010_4_11.pdf. Bősze P., szerk. 2009. *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest. Lásd még: Gyéresi Á. 2010. Recenzia – Bősze Péter (ed.): *Manuálul limbajului medical maghiar*. Book review – Bősze Péter (ed.): *Textbook of Hungarian medical language*.
29. Spielmann J. 1973. Az Ars Medica szerzője és forráskutatása. *Korunk* XXXII/2: 294–304; Spielmann J. – Sebestyén S. M. 1979. Lencsés György „Ars medica”-ja kéziratának összehasonlító vizsgálata. *Magyar Nyelv* LXXV/2: 176–185. Lásd még: Spielmann J. – Spielmann M. 2008. *A gyógyítás múltjából: emlékkönyv Spielmann József orvostörténész születésének 90-ik évfordulójára*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
30. Jakab L. – Bölcskei A. 1988. *A XVI. századi orvosi könyv szóalaktanatója*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 4. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
31. Péter H. M. 2007. Lencsés György „Ars medica” című művének a gyomorbántalmak orvoslására ajánlott gyógyszerkincse. *Gyógyszerészet* 51/11: 693–700.
32. Magyar Orvosi Nyelv: <http://www.orvosinyelv.hu/>; Kaleidoscope: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/>.
33. Alapítva Sárváron, 2009. július 14-én, a *Grammatica* megjelenésének 470. évfordulóján. A Beythe-honlap 2010 és 2012 között a <http://beythe.eu>, 2012-től a <http://beythe.weebly.com> URL-en hozzáférhető (2013. 01. 22.).
34. Szabó T. A. 2011. *Nádasdy Ferenc (1555-1604) születése és az Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica*. Ginsiensia 2011, Kőszeg, április 30.
35. Szabó T. A. – Bősze P. 2011. *Meddőség, fogadás, nehézkesség Szegedi Kőrös Gáspár és Váradai Lencsés György írásaiban, különös tekintettel a magyar orvosi nyelv születésére*. Bornemisza Társaság & Semmelweis Orvosi Társaság. Bécs, 2011. május 8.
36. Szabó T. A. 2012. *A bor, mint orvosság Váradai Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica I–VI. kötetében*. Budapest. 2012. 04. 14., Bor és Egészség. A Nőgyógyászati Rák Európai Akadémiája (EAGC) tudományos rendezvénye (<http://www.EAGC.eu>) 2012. április 14., Gerbeaud Rendezvényház, Budapest.
37. Szabó T. A. 2012. *Beythe István (1532-1612.05.03.) református püspök és az első magyar „doktori iskola”*. Kálvin Kör, Sopron, 2012. május 14.
38. Szabó T. A. 2011. *Beythe-emlékelőadás 2011. Etnobotanikai kutatások magyar nyelvterületen, kitekintéssel a térségi és európai etnobiológiára. Előzmények, eredmények, ellenérzések, esélyek*. Előadás a II. Magyar Etnoökológiai Szemináriumon (A hagyományos ökológiai tudás kutatása és felhasználása a természetvédelemben). 2011. március 25–26. MTA ÖBKI, Vácrátót.
39. Lásd: <http://binet-biotar.vein.hu>. Hallgatói Munkák. Jelszó: „botanika 1” és „botanika 2”.
40. Kaleidoscope (szerk. Forrai J., Semmelweis Egyetem): <http://www.kaleidoscopehistory.hu/>, <http://semmelweis-egyetem.hu/hirek/2012/04/17/a-kaleidoscope-muvelodes-tudomany-es-orvostorteneti-folyoirat-első-eve/>; <http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/>.
41. Az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvos- és Gyógyszertudományi Szakosztálya az 1990-es újraindítása óta aktív. 2005-ben két díjat is létrehozott. Az egyiket Lencsés Györgyről nevezték el, aki a Teleki Tékában őrzött Ars Medica című kódexével az első magyar nyelvű, átfogó orvostudományi könyvet alkotta meg. A díjat évente adják át azon orvosoknak, gyógyszereszeknek, akik a magyar és egyetemes tudomány számára kimagasló eredményt mutatnak fel. (Mészely Réka: XV. EME Tudományos Ülésszak. = Népújság [Marosvásárhely], április 16.) <http://udvardy.adatbank.transindex.ro/index.php?action=nevmutato&nevmutato=Lencs%C3%A9s%20Gy%C3%B6rgy>. Az első díjazott Vizi E. Szilveszter volt http://mta.hu/mta_tagjai?PersonId=19574.
42. Magyar Tudománytörténeti Intézet: <http://mati.tudomanytortenet.hu/>.
43. Lencsés György (1530–1593): *Ars Medica – Egész orvosságról való könyv*, Gyulafehérvár. Szabó T. A. 2000. *Ars Medica Electronica*. Budapest–Köszeg–Szombathely–Veszprém. Keresés: AMED Adattár, BTE Gramma (3. lemez), *Ars Medica Electronica* 2012.11.25. 9:13:57.
44. *Benedicta laxativa*. A compound of turbeth, scammony, and spurges, with some warm aromatics. <http://chestofbooks.com/health/reference/London-Medical-Dictionary/Beloere-Berula.html#ULHVAuQsCo4>.